

גיל אייל | הקדמה

קובץ זה מאגד ארבע הרצאות על תיאוריה ביקורתית שנישאו במכון ון ליר בירושלים בתחילת קיץ 2010, לרגל חילופי עורכים בכתב העת תיאוריה וביקורת. דברים נישאו מפי עדי אופיר ויהודה שנהב, שני עורכיו הקודמים של כתב העת, וכן מפי חנן חבר, שליווה את תיאוריה וביקורת למן הגיליון הראשון, וליאורה בילסקי, העורכת של כתב העת בהווה. במידת האפשר, הטקסטים נשמרו במתכונת של הרצאות מדוברות, כפי שנשמעו באותו ערב, והם כוללים אך שינויים מועטים. המטרה הייתה לשמר את אופיין כפי שנישאו ברגע היסטורי מסוים, לפני קהל מסוים, בתחושה של דחיפות היסטורית – ומתוך החופש שמעניקה ההרצאה לדוברים ולמאזינים לנסות, למשך עשרים דקות או יותר, קו מחשבה מסוים, למצות אותו עד תום ואז אולי להניחו בצד לטובת קו אחר. הייחוד העיקרי בקובץ זה אינו בהרצאות עצמן אלא בתגובה שנוספה להן, שבה מתפלמס ראש מכון ון ליר, פרופ' גבי מוצקין, עם הדוברים, ומתחיל – יש לקוות – ויכוח נרחב יותר ורב-משתתפים על הרעיונות הכלולים בקובץ.

הערב ציין מלאות עשרים שנה ו־36 גיליונות לכתב העת תיאוריה וביקורת. הגיליון הראשון של כתב העת ראה אור בקיץ 1991, והוא כלל מאמרים מאת עזמי בשארה, אביגדור פלדמן, עדי אופיר, חנן חבר ואחרים. בעשרים שנות קיומו, תיאוריה וביקורת שינה לחלוטין את אופי הדיון הביקורתי בישראל ואת היקפו. ראשית, כתב העת נאבק להציב במרכז השיח הציבורי הישראלי נושאים שהוכחו ונדרחו אל השוליים. מאמרים רבים, ולפעמים גיליונות שלמים, הוקדשו לכיבוש, לנכבה הפלסטינית, לגזענות ולהדרה של הפלסטינים אזרחי ישראל. במקביל, תיאוריה וביקורת החל גם את הדיון בכינון הקטגוריה של המזרחיות, בהדרת המזרחים ממרכזי הכוח של החברה והתרבות הישראלית, וביצירת אפיסטמולוגיה שבכוחה לאתגר את

החלוקות המקובלות בחברה בישראל. תיאוריה וביקורת שימש במה ייחודית שבה נוסחו כלים אנליטיים לביקורת השלטון, וכן לביקורת צורות הידע הביורוקרטי והאקדמי שעליהן נסמך השלטון. מבחינה זו, הגיליון המיוחד 48ל50: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל היה גולת הכותרת של המשימה שתיאוריה וביקורת קיבל על עצמו - להרחיב את הגבולות של מה שאפשר לומר בשיח הציבורי הישראלי. קשה לזכור כעת עד כמה נפתל ומצטדק היה הדיבור, לפני 1991, על נושאים כמו שלילת הגלות בציונות או ההקצאה של אדמות המדינה שהוחרמו מן הפלסטינים. תיאוריה וביקורת אפשר לקרוא לילד בשמו, ומה שהציבוריות הישראלית הכחישה והדחיקה הפך לדבר שאפשר להתווכח עליו בריש גלי.

שנית, תיאוריה וביקורת חילץ את הדיון הביקורתי בישראל מן הפרובינציאליות שלו (מה שאפשר לכנות "הייחודיות הישראלית") ונתן במה מרכזית לנושאים, למושגים ולכיוונים חדשים שהתפתחו בשיח הביקורתי העולמי - ובמיוחד למאמרים שקשרו בין אלה לבין ההתפתחויות בישראל עצמה. הגלובליזציה קיבלה כמובן מקום של כבוד, ועמה ההפרטה והניאור-ליברליזם - אבל גם השיח הפוסטקולוניאלי, חידושים בתיאוריה הפמיניסטית, וכן הדיון המחודש בבעיית הריבונות, כפי שמראה הרצאתו של יהודה שנהב כאן. יתר על כן, עורכי תיאוריה וביקורת החלו במפעל תרגום מבורך שאותו ממשיכים כעת אחרים (לדוגמה הוצאת רסלינג). פרקים קצרים מהגותם של חשובי התיאורטיקנים הביקורתיים - בהם תאודור אדורנו ומקס הורקהיימר, מישל פוקו, הומי באבא, סלבו ז'יז'ק, ז'ן-פרנסואה ליוטאר, ז'ק דרידה, ז'יל דלז ופליקס גוטארי, אטיין בליבר, ברונו לאטור, פייר בורדייה, ג'ודית בטלר וקרל שמייט - תורגמו לעברית, והתרגומים לוו בביאורים והנהרות.

לבסוף, כפי שתיאוריה וביקורת פרץ את גבולות מה שניתן להיאמר בשיח הציבורי הישראלי, ואת הגבולות בין פנים לחוץ ובין מרכז לפרפריה, כך הוא ביטל את החלוקות המקובלות בין דיסציפלינות ותחומי ידע שונים. סוד ההצלחה של תיאוריה וביקורת, ורכיב מרכזי בעוצמתו ובתרומתו לדיון הביקורתי בישראל, טמון בכך שהוא איגד אינטלקטואלים מדיסציפלינות שונות ויצר מפעל ביקורתי רב-ממדי שבו היה מקום, זה בצד זה, ללימודי תרבות, לפילוסופיה, לסוציולוגיה, לספרות, לגיאוגרפיה ולמשפט.

מהי תיאוריה ביקורתית? למי היא נחוצה ומדוע? מה אפשר לעשות בה? לאיזה סוג של ידע, תובנה, חוכמה, הארה ותיקון פנימי או חיצוני רשאים הקוראים לצפות מן ההרצאות הקצרות, שדומה שהן מסתיימות כמעט מיד לאחר שהחלו, בטרם הספיקו לבחון את הסוגיה מכל היבטיה? אנסה לענות

על שאלות אלו כפי שארבעת המחברים עצמם מתמודדים עמן. התכונה המבחינה של תיאוריה ביקורתית היא היותה עוסקת במשמעותו של רגע היסטורי נתון. במקום לשאול אם נכון לחשוב כך או אחרת, תמיד, באופן כללי, היא שואלת: מה משמעות העובדה שאנו חושבים כך ולא אחרת ברגע זה? במה שונה ההווה, הזמן הנוכחי, ממה שקדם לו, ואיזו משימה פילוסופית נובעת משוני זה? תכונה זו בולטת במיוחד בהרצאתו של יהודה שנהב. שנהב פותח את דבריו באפיון ההווה בתחושה של דחיפות היסטורית. הזמן הנוכחי מתחיל לאחר אוקטובר 2000, פוסט־אוסלו, והוא בבחינת הזמנה לחשוב מחדש על מושג הריבונות. אוקטובר 2000 משמעו, בעבור שנהב, קץ התהליך שמטרתו לכונן שתי מדינות לאום ריבוניות על ידי חזרה לגבולות 1967, ותחילתה של עת חדשה שבה אנו מודים, כמי שכפאם השד, במחיקת הקו הירוק. מרגע שאנו מודים ב"אי־הפיכות" של המחיקה ומפנים מבטנו אחורה, הרי גם העבר מצטייר לנו אחרת. במיוחד מושג הריבונות הווסטפליית, שעל פיו מתנהל הדיון הנוכחי, מתגלה כפיקציה לעומת הצורות הממשיות של ריבונות מחוררת ולוחמנית שאפיינו ועודן מאפיינות את השליטה על הפלסטינים משני צדדיו של הקו הירוק. גם חנן חבר מאפיין את ההווה בתחושה של דחיפות. הוא מתמקד ב"מצב הפוסט־ציוני", שלאורו מתברר הכישלון של הפרויקט הציוני ליצור חפיפה בין משטר האזרחות של מדינה דמוקרטית לבין התיאולוגיה של הלאום היהודי, ושמצריך לחשוב מחדש על מושגי האחריות ההיסטורית והזיכרון הקולקטיבי. אבחון דומה, אפיון כזה של ההווה, משוך כחוט של זעם ואכזבה בהרצאתו של עדי אופיר, ומהרצאה זו נובעת המשימה לחשוב מחדש על תנאי האפשרות של התיאוריה הביקורתית עצמה. מבחינתה של ליאורה בילסקי לא אוקטובר 2000 מגדיר את הזמן הנוכחי, אלא רגע מסוים בהתפתחות היחסים בין התיאוריה הביקורתית לבין המשפט, יחסים שידעו מעלות ומורדות לאורך שישים השנים האחרונות. ההווה מאופיין כרגע שבו אי־אפשר עוד לראות במשפט מוסד ושיח המנוגד מעצם טבעו לתיאוריה הביקורתית - אולם גם לא בן ברית טבעי שלה. האסטרטגיה של היסטוריזציה רדיקלית היא מקור עוצמתה של התיאוריה הביקורתית. אין שיח היסטורי יותר מן התיאוריה הביקורתית, גם לא ההיסטוריה של ההיסטוריונים, מפני שבתיאוריה הביקורתית המושגים שבהם אנו משתמשים כדי לפרש את ההיסטוריה נתפסים בעצמם כמאורעות היסטוריים. אולם ההתעקשות למקם את המחשבה בתוך ההיסטוריה, להציג את הארעיות וה"מאורעיות" של מה שנתפס כהכרחי (ועל כך מיד בהמשך), היא גם חולשתה של התיאוריה הביקורתית. שכן נדמה שאין לה לתיאוריה

הביקורתית מנגנון לייצור טענות חדשות מלבד הקטגוריה של "האירוע". המדען במעבדתו מייצר טענות חדשות על ידי חזרה על אותו הניסוי (או על אותה הפרדיגמה) שוב ושוב, מתוך שינוי גורם זה או אחר בכל פעם. אך התיאורטיקן הביקורתי נדון לשטף החד-כיווני של ההיסטוריה, לאותו נהר שאליו אי-אפשר להיכנס פעמיים. מאחר שאינו היסטוריון מקצועי שחידושו מתבסס לארכיון מוגדר וצביר, הדרך העיקרית שלו לייצר טענות חדשות היא לחלק שוב ושוב את אותו רצף זמן בצורות שונות, כלומר לייצר "אירועים" בעלי משמעות מפורלית ומושגית. לכן התיאוריה הביקורתית מרבה להתייחס ל"נקודות אפס" ול"נקודות אל-חזור", ל"שברים" ול"קצים"; לכן היא מרבה להשתמש בחלוקות ל"מצבים" שהם "טרום-" או "פוסט-", מצבים שהופכים בעצמם לכלים אנליטיים. אמנם אלו כלים חשובים העומדים לרשותה, אולם בכך טמונה כמוכן סכנה מסוימת, שכן הנטייה לאתר בהווה מאורע, כלומר הבדל, ולהכריז עליו כעל שינוי הרה גורל, מובנית לתוך השיח הביקורתי - ומי יתקע לידינו שאכן כך הוא? כך גבי מוצקין מבטל בדברי הביקורת שלו את תחושת החירום האופפת את הרצאותיהם של שנהב וחבר וטוען שבעיני הציבור הישראלי אין מדובר בשינוי של ממש (בכנינת "הים הוא אותו הים"). רק כאשר מרבית הציבור הישראלי ירגיש שהמצב הנוכחי הוא בלתי נסבל - אם משום עלייה במחיר הדמים של הסכסוך; אם משום אובדן הלגיטימציה בעולם הנאור; ואם משום שהפלסטינים יצטרפו לוויכוח הישראלי הציבורי - רק אז יהיה שינוי של ממש.

ייטיבו אפוא הקוראים לעשות אם יעניקו את מלוא תשומת לבם לא למאורע כמהות העומדת בפני עצמה, אלא למאורע ככלי, כאזמל ניתוחים חד שכל מטרתו, בלשונו של עדי אופיר, "לשנות את גבולות מה שנתפס כאפשרי". כאשר המאורע עומד בפני עצמו כקו שבר בין תקופות ובין מהויות, הוא גורר מיד ויכוח עקר בשאלה היכן ראוי להם לדוברים להציב את עצמם. "האם אתה ציוני, פוסט-ציוני או שמא אנטי-ציוני?" הם נשאלים, והקוראים נדרשים גם הם לענות על שאלה זו. ויכוח זה בסופו של דבר אינו אלא סחטנות. או שאתה מקבל את הציונות ולכן מוכרח להכריז שגירוש הפלסטינים היה עניין של נחיצות היסטורית, לגיטימי בתנאי התקופה (דהיינו מיד לאחר השואה) - כפי שמוצקין אומר - או שאתה דוחה אותה ומוציא את עצמך מחוץ למחנה. לעומת זאת, כאשר המאורע משמש כלי המאפשר לבודד ולהציב בסימן שאלה את מה שנתפס כהכרחי או כבלתי אפשרי, הרי התיאוריה הביקורתית מערערת בדיוק על בררה זו של "הלנו אתה אם לצרינו".

מהו "מאורע"? מאורע הוא דבר חולף, קונטינגנטי, שכל קיומו מסתכם

הקדמה

ברגע שברירי, ושאם רוצים להסביר מדוע הוא מוסיף להתקיים צריך לתאר מנגנונים קונקרטיים של שימור, שכפול, זיכרון והוצאת מאורעות מתחרים אל מחוץ לתחום הדיון. המאורע הוא כלי שמאפשר לתיאוריה הביקורתית להראות שדבר מה שהוצג לנו כהכרחי ואוניברסלי הוא למעשה קונטינגנטי ולכן אינו כפוף בהכרח ל"צורך" או לסחטנות אידיאולוגית. על נקודה זו מתעקשים כל ארבעת המרצים, והיא היא לב המחלוקת בינם לבין גבי מוצקין. מוצקין טוען שהפרדה בין יהודים לפלסטינים הייתה הכרחית. לטעמו, בתנאים של המאה העשרים שום אסטרטגיה אחרת לא הייתה בת קיימא, ומכאן נובעת גם תחושתו שאפילו במאה העשרים ואחת כל פתרון שאינו מבוסס על הפרדה למדינות לאום סופו להוליד סכסוך בין הקבוצות המרכיבות את המדינה הרב־אתנית, כפי שראינו ביוגוסלביה. טענה מסוג זה – שדבר מה היה בלתי אפשרי, ועל כן דבר מה אחר היה הכרחי ואפילו לגיטימי – מנוגדת לעצם טבעה של התיאוריה הביקורתית. טענת ההכרחיות מציבה את הדובר מחוץ להיסטוריה, ואילו התיאוריה הביקורתית מתמודדת עם ההיסטוריה "מבפנים". ההכרחיות אינה ערך המוענק למאורע מבחוץ, אלא בעצם היא מאורע כשלעצמה. התיאוריה הביקורתית שואלת: מתי השחקנים עצמם החלו לספר לעצמם כי מה שהם עושים הוא הכרחי ואין בררה אחרת? על מה הם נאלצו לוותר, איזה חלק מעצמם הם נאלצו להכחיש או להכחיד כדי לשכנע את עצמם בהכרחיות (כלומר הרציונליות – והלגיטימיות) של מה שהם עושים? אילו מנגנונים של הפרדה, טיהור ומשטר גבולות נחוצים לשם כך?

בדיוק מסיבה זו חנן קֶבר בוחר לכנות את הציונות הנוכחית "פוסט־בילטמור", כלומר משטר של הפרדה בין יהודים לפלסטינים שמקורו ברגע המכונן "שבו הכריעה התנועה הציונית שמטרתה היא הקמת מדינה יהודית חד־לאומית". הרקע להחלטה היו הידיעות על שואת יהודי אירופה; וגם אם משתתפי הוועידה וראשי התנועה הציונית אחריה התמודדו עם עובדת נוכחות הפלסטינים בשטחים המיועדים לדעתם למדינה היהודית, הרי הם שכנעו את עצמם כי "עניי עירך קודמים" – כלומר שהאחריות לשארית הפלטה היהודית פוטרת אותם מאחריות לגירוש הפלסטינים. כנגד הציונות פוסט־בילטמור חבר מציב את שירתו של אבות ישורון. שירה זו היא בעיניו דוגמה לעמדה פואטית, מוסרית וגם ציונית, המקבלת עליה אחריות בעת ובעונה אחת לשואת יהודי אירופה ולנכבה הפלסטינית. שירתו של ישורון מעניינת את חבר לא כעדות לקיומה של חלופה היסטורית קונקרטית לקו הציוני המרכזי (ישנן עדויות אחרות לכך) – הפואמה "פסח על כוכים" לא

הייתה פרוגרמה פוליטית ולישורון לא היו גורדים - אלא כעדות לאלימות שהציונות שלאחר בילטמור ולאחר הנכבה צריכה להפעיל על עצמה כדי לשכנע את עצמה שהיא פטורה מאחריות לפליטים הפלסטינים, שכה דומים הם לפליטים היהודים.

מאפיין שלישי של התיאוריה הביקורתית, נוסף על העיסוק במשמעותו של רגע היסטורי נתון והאסטרטגיה של היסטוריוזציה רדיקלית, הוא היותה עמדה ניסויית ביחס למציאות. כאן אני מוצא את עצמי חולק על טענתו של אופיר שהתיאוריה הביקורתית היא "פרקטיקה דיסקורסיבית בעלת אופי הרסני שאין לה מחויבות לבנות דבר". ולראיה, ליאורה בילסקי מראה בהרצאתה שלתיאוריה הביקורתית יחסים מורכבים, ולעתים קרובות פוריים, עם המשפט, ובאמצעות יחסים אלו - בין שמדובר בתיאוריה הפמיניסטית וביחסיה עם החקיקה העוסקת במגדר, ובין שמדובר בחשיבה הביקורתית על השואה ויחסה להתפתחות החוק הבינלאומי - התיאוריה מנסה את עצמה במציאות ובודקת באיזו מידה אפשר לשנות את היחסים הקיימים. באותו האופן, החלק האחרון בהרצאתו של שנהב עוסק במושג הריבונות הפוסט-וסטפליט - ריבונות "נזילה" או "משותפת" או "צולבת" או "מרובה" - כהזמנה לניסוי מחשבה נועז שבו יכולים להשתתף גם תיאורטיקנים ביקורתיים וגם דיפלומטים מעונבים, גם מתנחלים וגם פלסטינים משני צדיו של הקו הירוק, ניסוי הבודק את גבולות האפשרי ומציע תוכנית פעולה חדשה על בסיס פירוקה של הריבונות הווסטפליטית.

לטעמי, באילן היוחסין של התיאוריה הביקורתית יש מקום של כבוד לתזה האחת-עשרה של מרקס על פוירבך: "הפילוסופים אך פירשו באפנים שונים את העולם, אבל העיקר הוא לשנותו".* כלומר, כל עמדה שאינה חותרת לשינוי המציאות איננה אותנטית וסופה להתנוון ולהפוך למה שמרקס מכנה בלעג "critical critics". כדי שהתיאוריה הביקורתית תהא "פרקטיקה של חירות" היא צריכה לשנות את גבולות האפשרי מתוך עבודה ממשית בתוך המציאות. גם פוקו אמר דבר דומה, בדרכו שלו:

אולם אם לא נסתפק רק בחיוב או בחלום ריק על חירות, נראה לי שעמדה היסטורית-ביקורתית זו חייבת להיות גם עמדה ניסויית. אני מתכוון שעבודה זו שנעשית על גבולות העצמי שלנו חייבת מצד אחד לפתוח שדה של מחקר היסטורי, ומצד אחר להעמיד עצמה במבחן המציאות, המציאות הנוכחית, גם כדי למצוא את הנקודות

* קרל מרקס, "תיזות על פוירבך", קרל מרקס ופרידריך אנגלס, כתבים נבחרים, ב, מרחביה: ספרית פועלים, 1957, עמ' 309.

הקדמה

שבהן השינוי הוא אפשרי ורצוי, וגם כדי לקבוע את הצורה המדויקת שעל השינוי ללבוש.**

במילים אחרות, התיאוריה הביקורתית איננה רק ביקורת לשמה, אבל היא גם אינה אוטופית, אלא הטרוטופית. היא צורת חיים פילוסופית שבה הביקורת היא בעת ובעונה אחת ניתוח היסטורי של הגבולות שנכפו עלינו וניסוי באפשרות לחצות אותם. זהו ניסוי תיאורטי ופרקטי גם יחד, ניסוי שהתיאוריה הביקורתית חייבת להדגים בגופה עצמה, כפי שמרקס היה אומר, ולכן הוא כולל עבודה ממשית לבניית אזורים של חירות. אין פירוש הדבר שהתיאורטיקן הביקורתי חייב להפוך עצמו למהפכן, אלא שהפרקטיקה הביקורתית חייבת להדגים בגופה את האפשרות לחצות את הגבולות הקיימים. וכאן ראוי להסיר את הכובע לפני מכוון ון ליר והנהגתו, וכן לפני כתב העת תיאוריה וביקורת ועורכיו. הללו יצרו, בלב לבה של ירושלים המסוכסכת והשסועה, מרחב הטרוטופי של חירות שבאופן יומיומי מדגים לכל מי שעניו פקוחות את האפשרות של קיום אחר – קיום שבו יושבים יהודים ופלסטינים יחדיו ומבררים את גורלם המשותף, ומקבלים על עצמם פרקטיקה דיסקורסיבית משותפת שבה יש מקום לטראומות של שני הצדדים ואין גבולות אפריריים למה שאפשרי; קיום שבו יושבים מתנחלים עם אנשי שמאל וחושבים כיצד להיחלץ ממלכודת הקו הירוק וליצור צורה חדשה של ריבונות; קיום שבו השיח של המומחה אינו נמדד ביכולתו לבטל את השיח של הלא-מומחה, אלא דווקא ביכולתו להתחבר אליו ולהרחיבו מבפנים. הקוראים מוזמנים, באמצעות הקובץ הקטן הזה, להיכנס גם הם למרחב ההטרוטופי הזה, ולזמן קצר, זמנה של הקריאה, להתנסות אף הם באפשרות לחצות את הגבולות התוחמים את מחשבתנו ואת קיומנו הפוליטי.

Michel Foucault, "What is Enlightenment?" in Paul Rabinow (ed.), **
The Foucault Reader, New York: Pantheon Books, 1984 (ראו גם
מישל פוקו, "הנאורות מהי?", עזמי בשארה [עורך], הנאורות – פרויקט שלא
נשלם? שש מסות על נאורות ומודרניזם, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1997, עמ'
79–97).